

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՐՄԱՒԻՐ

Յ Ա Ր Ա Գ Ա Մ Ո Տ Ն Գ Ա Ի Ա Ռ Ի .

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ .

Մեր ժամանակի Հայ մատենագիրք իրենց աշխարհագրական գրուածոց մէջ ինչպէս Վաղարշապատայ, նոյնպէս և Արմաւիր քաղաքի գաւառը յանձանօթս կ'ընեն. այս պատճառաւ մենք Արմաւրայ պատմական տեղեկութենէն յառաջ, Արարատեան դաշտի շրջակայ գաւառաց վրայ նախընթացաբար այս տեղեկութիւնները կ'ընեմք, որոնք Ռուսաց սահմանին մէջն են, փարատելով առանց ականատեսութեան Արարատեան նահանգի այս գաւառները աշխարհագրողաց տարակոյսը:

Մովսէս Խորենացին բոլոր Հայաստան Հնգիտաբան աշխարհ բաժանելէն ետքը, նոյն աշխարհաց իւրաքանչիւրոց գաւառները ևս յանուանէ կնշանակէ իւր աշխարհագրութեան մէջ. որոց Հնգիտասաներորդը կ'ընէ Այրարատ, որ «Ունի, ասէ, . . . և զմայր եկեղեցիացն ի թագաւորաբնակ և յարքայանիստ Վաղարշապատ քաղաքի», (Խոր. աշխարհագր. եր. 611. ի մատենագրութեան նորա):

Այլ թէ այս գաւառներն ո՞վ որոշեց, կամ նոցա սահմաններն ի՞նչ ժամանակ բաժանուեց, ո՞չ Խորենացին կ'ըրէ, և ոչ այլ յետագայ պատմիչք:

Հայկազանց ժամանակին կտեսնեմք՝ որ մեր Արամ նահապետը իւր իշխանութեան

սահմանները յարեմաից մինչև ի Վեսարիա ընդարձակած ժամանակ, որ անբնակ երկիրները բնակչօք լցնելով, երկրորդ և երրորդ Հայք կոչեց՝ առաջինը բուն Հայաստանը համարելով (Խոր. Ե. Ժ. Գ.):

Իսկ Վաղարշակ Հայաստանի վրայ թագաւորելով, Հայաստանի իւրաքանչիւր գաւառների վրայ իշխող նահանգապետներէն նախարարութիւններ հաստատեց, ոմանց կոչումը գաւառի անուանէն առնելով, ոմանց ևս անուանովը զգաւառն կոչելով. որոց համար Խորենացին ևս կ'իտոստովանի թէ, «Ոչ գիտեմ յանուն արանցն զգաւառն անուանե՞ն, եթէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ (Բ. Բ.):

Խորենացւոյ նշանակած Արարատեան նահանգի ոմանց գաւառաց անունը կայ, գաւառը չկայ, ինչպէս Բ, Գ, և Գ գաւառները, Գաբեղեան, Աբեղեան և Հաւնունիք ասացեալն, որոց անունով եղած զիւրք կամ տեղիք նոցա սահմանակից գաւառաց մէջ կ'ընէ Հին Հայաստանի հեղինակը, և կ'իտոստովանի մեր ասածը, եր. 388, «Անյայտ լիալ հին անուան և սահմանին Գաբեղենից»,:

Իսկ նոր Աշխարհագիրն Հ. Գ. և ոնդ Ա լեշանեան իւր քաղաքական աշխարհագրութեան մէջ ի համեմատութեան հին և նոր գաւառաց Հայաստանի եր. 24, Գաբեղեան և Աբեղեան գաւառները կը համարի վերին և ստորին Բասեն, երբ Բասենը ինքնին առանձին և առաջին գաւառն է Արարատեան նահանգի, և մի՞թէ վերին և ստորին ասելով այլ գաւառ պիտի ցոյց տային. երբ այս ածականները մի և նոյն բառիւ գաւառի բաժանումն ցոյց

կտան, ուստի՞ կառնու իւր գրածի ապացոյցը, — ինքն զիտէ. մենք այսպիսի գրքուածքները առանց նախնեաց վկայութեան երբեք չենք ընդունել:

Գաբեղեան և Աբեղեան կոչուած գաւառները, ինչպէս պատմաբանք ¹⁾ ցոյց կտան, այս երկու գաւառաց մէջ տեղն էին Բագրեանդայ՝ որ արեւմտեան կողմն է ի հարաւոյ Արասխայ, և Արշարունեաց, որ յիշեալ երկու գաւառաց արեւելքն է, և իւր հիւսիսային սահմանը կրճէէ նոյնպէս Արասխ Արարատեան դաշտին մէջ, յորմէ կանջրպետէ Արագածոտն գաւառ, և այս երկու գաւառաց դաշտավայրքն են որք ի միասին կըկազմեն զգաւան Արարատեան, յերկրորդումն լինելով Աղարշատ:

Ըստ այսմ Գաբեղեան և Աբեղեան գաւառաց տեղը կ'մնան միայն Մասիս լեւրին հարաւային արեւմտեան բազուկը, որոյ լեւանց շարքը աղեղնաձև կդառնայ դէպ յարեւմուտս մինչև ի Ճակատք գաւառի Աողպ՝ Արասխայ և Ախուրեան գետոց խառնուելը, և կպատէ Արշարունեաց գաւառի դաշտավայրը:

Այս լեւանց բարձրաւանդակ լեռնադաշտերի մէջ ո՞րքան զիւղօրայք կային ի հնումն, ոչ ինչ յիշատակութիւն չկայ. միայն այս լեւանց շղթայից հարաւային արեւմտեան կողմանքը, որ այժմ տաճկաց սահմանին մէջն են, Գաբեղեան գաւառ կըկոչուէր. իսկ հիւսիսային արեւմտեան

երեսքն մինչև ի լեռն Բարգոդ, ընդ որով է Աողպ, Աբեղեան կանուանուէր գաւառ, և այս Ուուսաց սահմանին մէջ, ուր այս լեւանց ի բարձրաւանդակ ձորամէջսն կան երեք Հայ զիւղօրայքն՝ Ապազկեօլ ասացեալ գիւղն՝ Գայլոտայ լծի վրայ. ուր են և սահմանապահ Գաղախներն Ուուսաց, Աուլպ և Մուլաղամար, որ այս Սինակ ասացեալ հովասուն լեռների մէջն են սակաւ բնակիչներով, և միշտ գերեզմարութեան մէջ խռովութեան ժամանակ:

Այս գաւառի մէջն եղած վանօրայք անդամ ի հնումն, պատմաբաններէ ոմանք կդնեն Արշարունեաց գաւառին մէջ, ինչպէս Ամրջաձորոյ ասացեալ վանքն, որ այս լեռնաշարքումն եղած Բամբակի ասացեալ լեւին բարձրաւանդակի ձորամիջին է, ընդ որ Օջրայ-Կեհոռ-ի ասացեալ ճանապարհն է դէպ ի Աղգովիտ, Ասող-նիկ կդնէ Արշարունեաց գաւառի մէջ, գուցէ և սա առանց ականատեսութեան. «Շինեցաւ կգրէ, նախ առաջին մեծահոգի ուխտն Ամրջաձոր ի գաւառին Արշարունեաց»,:

Այս տեղից կերելի՝ որ ի նախնեաց անտի Հայաստանի ամեն գաւառաց սահմանները որոշուած չեն, որ հին ժամանակի պատմագիրք անգամ այսպէս մէկ մէկի կխառնեն զգաւառս, և ի՞նչ գաւառ պիտի լինէին Աբեղեան և Գաբեղեան. որոց Տեարց Աղարշակ միայն «Շէնս պարգեւաց», բնակելու համար. ըստ որոյ և նոր մատենագիրք վանքերի կամ քաղաքաց, զիւղերի և աւանաց տեղերը կը շփոթեն և գաւառները իրար կխառնեն՝ մանաւանդ որ առանց ականատեսութեան. որոց շատերի համար կգրէ Հին

(1) Այս երկու գաւառները որոշակի պրուած են իրենց սահմանի մէջ Զամէնեան Պատմ. Գ. հատորոյ աշխարհացոյց թերթի մէջ. իսկ Հ. Ալիշանի թերթի մէջ՝ սխալմամբ պրուած է Զիրակ գաւառում:

Հայաստան՝ գաւառն անձանօթ, որ լաւ իսկ և յայտնի կճանուցանէ Խորենացին, բայց և այնպէս շատ տեղ կհակի դէպ յաղաւաղախօսն Իլիզանդ, չխրատուելով դեռ ևս յայլազդի մատենադիրներէ առնուլ վիայութիւն:

Ե. յայտնեն և Մասեացոտն և Տակատք Երարատեան նահանգի ԺԱ և ԺԲ-րդ գաւառները, որոնք դարձեալ Երարատեան դաշտի շրջապատն են. բայց վերը դրած իս պէս՝ անունները կան, գաւառները գրեթէ չկան, վասն զի իրենց կից եղած գաւառները բռնած են նոցա տեղը, և նոցա մէջն եղած շէնք և աւանք, պատմագիրք կ'ըլլեն մերձակայ գաւառաց մէջ:

Օր օրինակ՝ Մասեացոտն գաւառը որ սլխի լինի յոտն Մասեաց, կանսեմք որ նոյն իսկ լերին ստորոտը չունելով ընդարձակութիւն հիւսիսի կողմից, անմիջապէս կ'պատէ զայն եղեգնաշամբն Երտաւաղգայ Երկրորդի՝ Մասեաց ստորոտի սե ջուր ասացեալն, ուր նա «հեծաւ յորս, և կալան զնա քաջք», ըստ Խորենացոյն, և շամբի երկարութեամբը տարածուած Երշարունեաց գաւառը:

Բարդող լեռնն վերջինն Մասեաց աղեղնաձև բազկին, ուր է Աղպ գիւղն իւր աղահանքով, Տակատ գաւառի մէջն է, ինչպէս կ'ընեն պատմիչք, յորմէ կերեւի որ Երեղեան գաւառի սահմանը մինչև այս լեռնն միայն կերկարէր:

Իսկ Սուրբ Մարի ասացեալ բերդն, յորմէ այժմ Սուրմալի կանուանի և բոլոր Երշարունեաց գաւառը, որ անմիջապէս Երասխայ հարաւային ափանց վրայ է, Բարդող լեռնէն մինչև երեք ժամ դէպ յարեւելս է, պատմիչք Տակատք գաւառ

ուրմ կ'ընեն, երբ որ նորա մօտն եղած Երունեղակերտ քաղաքը մի և նոյն ասփանց վրայ է, կ'ընեն յԵրշարունիս: (Հին Հայաստ. եր. 392):

Ե. յայտնեն ի խուռն տեղափոխութիւններէն կերեւի՝ որ ի հնումն ևս Հայաստանի գաւառաց սահմանները որոշուած չէին:

Մենք այս տեղս առանց ստորադրելու նշանակելով եթէ Երարատեան նահանգի քանի՞ գաւառները կը շրջապատեն ըզդաշտն Երարատեան, ուր է Աղարշապատ և Մայրն Եկեղեցեաց Հայաստան աշխարհի, ի սահմանի Ռուսոց, իրեկեղրոն և միջոց աշխարհի ըստ հնոց, ըսկըսենք մեր ստորադրութիւնը Երագածոտն և Երշարունիք եղած նախնական քաղաքներէն:

Յարեւելից հիւսիսոյ Աղարշապատայ է գաւառն Արաթնունիք (այժմեան Գարաշէշակու մհալը). յարեւելից՝ Առտայք, ուր է Երեան նահանգազուլիս քաղաքս (այժմ՝ Վրխրուլաղու մհալ). իսկ յարեւելից հարաւոյ՝ դաշտն Գլխայ և Եւրուր:

Ի հիւսիսոյ՝ Նիգ գաւառ, Եռոցք (Բամբակու մհալ), Եւրակ մինչև Եխուրեան գետը Ռուսաց սահմանին մէջ. Երագածոտն գաւառ՝ որ Երագած լերին երկարութեամբը ի հարաւոյ կտարածուի յարեւելեան հիւսիսից՝ մինչև յԵխուրեան գետ յարեւմտ հիւսիսոյ, և իւր մէջ կանոնու Աղարշապատ և Երմաւիր հանդերձ իւրեանց ընդարձակ դաշտավայրով՝ մինչև Երասխ գետ:

Յարեւմտից՝ Տակատք գաւառ, Երասխաձոր, Երեղեան գաւառ, և կէս մի յԵրշարունեաց գաւառէն:

Ի հարաւոյ Արշարունիք և Մասեացոան գաւառ, որոց սահմանները և տարածութեան չափը՝ կը թողու՞մք իրենց ստորագրութեանց մէջ:

Արագածոտն գաւառը՝ որ ստորագրած եմք Վաղարշապատայ պատմութեան մէջ, աստ նախ առաջին կտեղագրեմք Արմաւիր քաղաքը իւր պատմական տեղեկութեամբ, որ Արագածոտն գաւառին մէջն է:

Արմաւիր քաղաք շինեց զառաջինն Հայկայ թոռն Արամայիս՝ Ահապետ՝ տուն բնակութեան իւր համար Արասի գետի հիւսիսային ափանց վրայ, ուր որ իւր հայրն ևս Արամանեակ Սոսեաց անտառ ձգած էր: «Իսկ որդի նորա Արամայիս, կըրէ Խորենացին, շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր, և զանուն գետոյն յանուն թոռն իւրոյ Արաստայ՝ Արասիս,» (Ա. Ժ. Գ.):

Արմաւիր ըստ այսմ Արասի գետի եզրին եղած փոքրիկ բլրի վրայ լինելով, Արագածոտն գաւառի մէջն է, որոյ համար պարզ ևս կըրէ Խորենացին, ուր Արմանակ նախ քան իւր որդւոյ շինութիւնը՝ շինած էր «Մասն ինչ ի հիւսիսային կողմանէ դաշտին, և զոտն լերինն ի նոյն կողմանէ, և զլեռն անուանէ յանդադոյն յիւր անուն Արագած, և զկալուածսն՝ ոտն Արագածու,» (Անդ.):

Ահա և տեղին և գաւառն Արմաւրայ յայտնի ծանուցեալ անդ զառաջինն ի Խորենացւոյն, ուստի և Արմաւրայ գաւառը ծանուցեալ ի հնուց, եթէ և միայն տիանատես լինէր տեղւոյն Հին Հայաստանի հեղինակը, Արմաւրայ տեղին և

գաւառը չէր դնել յանձանօթս: (Ար. 471—498):

Խորենացին չի յիշատակեր թէ ո՞վ որ ձաքար որմով պարիսպ կանգնեց Արմաւրայ. ի հարկէ, աշխարհքի նոր քաղաքանալու ժամանակին տուն բնակութեանը կերեւի թէ պարսպովն հանդերձ կ'իմացուէր, իսկ Չամչեան ուստի՞ կ'առնու թէ Հարմա՝ որ Արամ նահապետի հայրն է, «Ընեաց պարիսպ քաղաքին (Արմաւրայ) վիմովք տաշելովք,» (Ա. Դ.). որոյ վկայութիւն չեմք գտնել ի պատմագիրս, վասն որոյ և անընդունելի:

Մայն թէ Արմաւիր, որ զառաջինն Արամայիս շինեց իւր համար տուն բնակութեան, պարսպապատ էր և աշտարակազարդ Արամայ աշխարհակալութեան ժամանակ. վասն զի երբ որ նա պատերազմի մէջ ձերբակալ արար զԱխլքեարն կոչեցեալ Մադէս, և բերեց յԱրմաւիր, պատմութիւնը կ'վկայէ որ «Անդ ուրմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարսեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարսել հրամայէ ի տեսիլ անցաւորաց,» (Ա. Ժ. Գ.): Յորմն կերեւի թէ այս ժամանակին բաւական քաղաքացեալ էր Արմաւիր և պարսպապատ էր:

Բովանդակ Հայկազանց ժամանակը թագաւորանիստ էր Արմաւիր, և տեւեց անդր քան Արշակունեաց թագաւորութիւնը մինչև Արուանդ Արկրորդ: Այլ աւա՞ղ, որ ոչ Խորենացին և ոչ այլ պատմիչք յառաջ քան զնա յայլոց ազգաց անգամ չեն յիշատակեր թէ ի՞նչ ինչ շինութիւններ, որպիսի մեծագործութիւններ արին յԱրմաւիր մեր Արի Հայկազունք՝ Արամէն մինչև ցՊարոյր, Պարոյ-

լէն ցտիրապետութիւն Ադէքսանդրի. որոց մէջ բաւական մեծամեծ աշխարհակալներ եղան, մեծամեծ պատերազմաց մէջ դանուակցին Ասորեստանի թագաւորաց հետ, յունական և արոյական արշաւանքների մարտակից:

Արշակունեաց թագաւորութիւնը նորոգուելու ժամանակին մեծն Արշակ իւր եղբօրն Աղաբարշակայ «Քաղաք թագաւորութեան կայ զՍժբին», (Խոր. Ա. Լ.), բայց նա ինքն Աղաբարշակ Հայկազանց ցեղի օգնականութեամբ, ինչպէս կգրէ Խորենացին, մակեդոնական զօրքերը Հայկայ զարմի քաջերի ձեռքով հալածելէն ետքը, երբ որ «Վաղարեալ խաղաղէր երկիրն նուաճեալ ընդ ձեռամբ Աղաբարշակայ», և նահապետութիւնները կհաստատէր, այս ամենէն ետքը, կվըկայէ նոյն մեր պատմագիր թէ «Յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ (Աղաբարշակայ) յԱրմաւիր, անդրիս հաստատէ արեւգական և լուսնի և իւրոց նախնեաց», (գիրք, Բ. Գ. Ե. և Բ.), որոց և քրքումութիւնը տուել էր Ահազանի սերնդոցը, որոնք խնդրեցին Աղաբարշակէն «զմեհնիցն պաշտամունս», 144 ամօք Քրիստոսէ յառաջ:

Առաջինն Արտաշիսի ժամանակ կայածառանայր Արմաւիր նորա աշխարհակալութեանց շնորհիւ. երբ որ Ասիա գտած Արտեմիտեայ, Հերակլի և Ապոդոնի պղնձաձոյլ ոսկեզօծ արձանները Արտաշէս ուղարկելով յաշխարհս մեր, Աղաբարշակայ կարդած Ահազանի քրմապետները Արտեմիտեայ և Ապոդոնի պատկերները Արմաւիր կանգնեցին արեգական և լուսնի կողմ հեռ, իսկ Հերակլեայ տունապատկե-

րը իւրեանց սեպհական զիւղը տարան յԱշտիշատ: (Բ. գիրք. Ժ.Բ.):

Իսկ մեծին Տիգրանայ թագաւորութեան օրովը աւելի ևս ընդարձակուեց Արմաւիր գաղթական բնակչօք. վասն զի Պաղեստինացւոց աշխարհքում պատերազմի մէջ շատ Հեթայք գերի անելով Տիգրան, երբ որ Հայաստան դարձաւ, «Չգերութիւն հրէիցն, կգրէ Խորենացին, կնստուցանէր յԱրմաւիր և յաւանին Արդդէսի. (Բ. Ժ.Զ.):

Այսպէս Արմաւիր թագաւորանիստ էր Տիգրանայ մահուանէն ետքը ևս, վասն զի Արտաւազդայ թագաւորութեան ժամանակ, որ Տիգրանայ որդին է, Արմաւիր բնակութիւն էր արքայի յԱրարատ, երբ որ նա օրէնք դրաւ իւր եղբարց և քերց, «Ոչ կեալ յԱյրարատ ի բնակութիւն արքային», ըստ Խորենացւոյն. (Բ. գիրք. Ի.Բ.):

Արմաւրայ այս ամեն պատմական տեղեկութիւնը հին Հայաստանի հեղինակը շատ թերութեամբ նշանակելով, վայր ի վերոյ տեսութեամբ է անցել Արմաւրայ անցից վրայօք, որ Հայոց թագաւորական քաղաք էր Հայկազանց ժամանակէն մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան կէս միջոցը: Այլ միայն Արկրորդն Արուանդայ արքունիքը յԱրմաւրէն յԱրուանդաշատ փոխադրելը յիշելով, վերջացրել է Արմաւրայ ստորագրութիւնը, որոյ պատմական տեղեկութիւնը կաւելի մինչև Բ. Արշակայ թագաւորութիւնը, գրել թէ մինչև փրկչական 370 թիւ, զոր մէնք ահա մի առ մի կգրենք:

Գանք հիմա քննելու թէ ի՞նչ էր պատճառը, որ Հայկազուն թագաւորք յԱր-

մաւիր, և Արշակունիք ի Մծրին և յԱզեախա կնստէին, իրենց արքունիքը հարաւային կողմը յեզր շայաստանի ի Միջագետս շայոց հաստատեցին գրեթէ մինչև ցԱղարշակ և մինչև ցԵրորդ դար քրիստոնէութեան Ազդիս:

Շայաստանի պատմական անցքերը ցոյց կտան որ, շայկազանց ժամանակ շայաստանի սահմանը շատ նեղ էր և անձուկ, հարաւային կողմէն կընդարձակուէր միայն մինչև Ասպուրական նահանգը, ուր էր շարք գաւառը, մերձախնուոյն շայկայանունովը շայկաշէն կոչուած, շայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմերը տակաւին բազմացած չլինելով ազգերով, երկրի միջավայր սահմանում հաստատել էին իրենց արքունական քաղաքը:

Արկրորդ՝ հարաւի կողմից սահմանակից լինելով այն ժամանակ Ասորեստանի, դաշնակից և նիզակակից էին Ասորւոց՝ շայկազուն թագաւորը, ինչպէս կտեսնուի Պարոյրայ ժամանակ, Հրաչեայ, Օարմայրայ և այոց և այլոց. որք նոցա հետ զօրաբաժին կլինէին ի դէպս պատերազմի, ուստի և շայաստանի հարաւային սահմաններում երկիւղ շունէին սահմանակից դրացիներէն, և դեռ ևս ոչ Ադիքսանդր կար տիեզերակալն, և ոչ մակեդոնական արշաւանքն յԱսիա. Աիւրոս թագաւորելով կործանեց Մաւրաց թագաւորութիւնը, և կանգնեց Պարսից պետութիւնը. բովանդակ այս ժամանակները սոցա հետ նիզակակից էին մեր շայկազուն թագաւորը, մինչև որ Ադիքսանդր Մակեդոնացին Միջերկրական ծովէն մինչև ի Ղանդէս շնդկաց արշաւելով, բոլոր ասիական պետութեանց

թագաւորութիւնները ջնջեց, և զՄաւստան ևս նոցա հետ միասին միօրինակ դաւ ընդ մակեդոնական իշխանութեամբ:

Այն ժամանակէն շայաստանի հարաւային սահմանները՝ որպէս այլոց տիրապետութեան տակ էին, նոյնպէս պատերազմական արհաւրօք լի էր աշխարհը. ուստի և մինչև մակեդոնական իշխանութեանց անկումը, հաւանական է, որ հարաւային սահմանաց բնակիչք ևս հետ զհետէ քաշուած լինէին շայաստանի խորը:

Արշակ Պարթև մեծն, արեւելք և Ասորեստանի վրայ թագաւորելով, սպառնալու ջնջեց մակեդոնական իշխանութիւնը Ասիայէն, և Երեւոյց երրորդ մասին աշխարհիս, ինչպէս որ Խորենացին կառնուէր շարքոտոսէն. և իւր եղբայրն Աղարշակ շայաստանի վրայ թագաւոր դրնելով, սահման կտայ նրան մասն ինչ արեւմտեան Ասորեստանէն, Պաղեստին, Ասիա (փոքրն) և բոլոր Միջերկրայք, Պոնտոսի ծովէն մինչև այն տեղ, ուր Աւեկաս կյանգի յարեմտեան ծով. զրշազրաց սխալ է, ինչպէս բանի միտքը. ցոյց կտայ՝ արեւելեան ծով ասելու էր. Պոնտոսի ծովը՝ արդէն Աւեկասու արեւմուտքն է. ուրեմն ի ծովէն Պոնտոսի մինչև այն տեղ՝ ուր Աւեկաս յարեմտեան ասելու տեղ՝ յարեւելեանն ասելու էր՝ յանդի ծով, այս ինքն Ասպուից կամ Արկանայ ծովն, և Ատրպատական. «Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծրին», մակեդոնական և այլ ազգաց արշաւանաց յաւաքն առնելու համար, և Ափրատոյ մուտքը իրրեւ սահմանադրուիս պահպանելու. վասն զի այս տեղեց էր հին աշ-

խարհքի վաճառականութեան և աղբաց պատերազմական միակ ճանապարհը, ընդ որ երբեմն Վսերկսէս յարեմուտս յԱլլադայ, և Աղէքսանդր յարեւելս մինչև ի Հնդկիս արշաւեցին, ընդ որ և յետոյ յոյնք և Հռովմայեցիք անցնելով, տիեզերակալեցին յԱսիա:

Այս էր ահա պատճառը, որ մինչև հռովմէական տիեզերակալութիւնը, մեր Արշակունի թագաւորք իբրև կողմնակալ պարսկական պետութեան, իրենց արքունիքը կղնէին Հայաստանի հարաւային կողմը, յեղրսահմանաց ի Միջագետս Հայոց՝ թշնամու մուտքը պահելու, և փրատը յարեմտից պատնէշ ունելով Հայաստանի, մինչև Արշամայ և Աբգարու ժամանակները, երբ որ արդէն Հայաստանի այս ամեն սահմանները և յարեմտից մինչև ի Աեսարիա հռովմէական պետութեան տակն ընկնելով, Աբգարէն ետքը Սանատրուկ թագաւորեց Հայաստանի մէջ, նորա որդւոյն հակառակ, որ սորա մահուանէն ետքը գնաց ի Մծբին և մեռաւ անդ:

Երուանդ Երկրորդ՝ որ թէ և Արշակունի, այլ թագաւորական գաւազանէ չլինելով, երբ որ հաճութեամբ նախարարաց թագաւորեց ինչպէս կերելի, ի Մըծբին, և Սանատրուկ որդիքը կոտորեց, իւր տէրութիւնը ապահովելու և հզօր օգնական ունենալու համար, Հայոց Միջագետքը Հռովմէական իշխանութեան տուաւ և փրատէն այս կողմը, ինքը բուն Հայաստանում ամրանալով իբրև ի միջոց աշխարհի, Արմաւրէն արքունիքը փոխեց յԵրուանդաշատ իւրաշէն քաղաքը՝ Երասխայ ափանց վրայ ճակատք գաւառի մէջ:

Վասն զի ոչ թէ միայն իւր ապահովութեան համար շինեց Երուանդ այս նոր քաղաքը, կամ թշնամիէն պահուելու, այլ Երասխ գետը այս ժամանակ տեղափոխուելով՝ հեռացել էր քաղաքէն, և ձմեռը երկար ժամանակին՝ ջուր չէր լինել թագաւորական քաղաքին, և երկրորդ՝ Արմաւիր հարթ հաւասար դաշտի երեսը մէկ փոքրիկ բլրոյ ոստի վրայ լինելով, ոչ մի կողմից անհնար էր ամրացնել զայն թշնամու դէմ. ուստի այս երկու պատճառաւ Երուանդաշատ քաղաքը շինեց Երուանդ նորա արեւմտեան կողմը քաղաքուր բլրի վրայ, զոր կշըջապատէր Երասխ գետը ի խառնուրդս Ախուրեանի:

Երուանդէն ետքը թէև լքաւ արքունիքը յԱրմաւիր, այլ շէն էր տակաւին բնակչօք մինչև Արշակ Երկրորդի ժամանակ, ցամ Տեառն 378 . . , երբ նա ինքն Արշակ չարակնելով Պամաւրականաց ամուրկալուածների վրայ, Երտագերս ամրոցի և Երուանդաշատի, ուր նոքա կնատէին, իւր մօտ կոչեց նոցա Վլքեալ արքունիսն Արմաւիր իբրև զաղգական իւր ի պատճառս պատուոյ մեծարանաց (Պ. զիւրք ԼՆ), և միահաղոյն զարս և զկանայս հանդերձ մանկամբք հրամայեաց կոտորել:

Գուցէ այս անօրէնութեան հատուցումն եղաւ քաղաքին, որ այնուհետև լքաւ և ի բնակչաց և ամայացաւ. ըստ որոյ և պտտմագիրք յետ այնորիկ երբէք յիշատակութիւն չեն անել Արմաւրայ համար:

(Ի յեւթոյն)

ԱՌԵԼ ԱՐԳԵՊԵՍՈՊՈՍ.